

A sokarcú Diderot képének formálódása műveinek magyar fordításában

Jelentős írók és filozófusok magyar nyelvre fordítása szükségessé teszi, hogy a korábbi, hasonló jellegű vállalkozások mérlegét megvonjuk. Tanulmányunk a Diderot születésének 300. évfordulóján megjelent magyar fordításkötet utószavának átdolgozott és kiegészített változata.¹ A kötet eddig magyarul nem olvasható Diderot-írások fordítását tartalmazza, követi a közelmúlt nemzetközi kutatásait, felfedezéseit és pontosításait az író-filozófus szövegeinek vonatkozásában és bemutatásában. De van egy másik célunk is: megmutatni munkásságának és művei utóéletének sajtoságait, és feltárni, hogyan alakult ki napjainkra a sokarcú Diderot képe, mikor, miért, kik és milyen módon fordították, hogyan vált ez a kép megismerhetővé a magyar olvasó számára. A Diderot-fordítások történetének bemutatására vállalkozunk, de nem utalunk minden fordításra, az érdeklődő megtalálja azok referenciáit a 2013-ban megjelent fordításkötet „Bibliográfia” című részében.² Diderot műveinek magyar fordításával egy francia nyelvű tanulmánykötet is foglalkozik, amely a kötetbe készülő fordítások munkálatai közben megrendezett konferencia anyagát tartalmazza.³

Diderot a művészetek, az irodalom és a filozófia minden területén eredeti műveket alkotott, sokoldalú munkásságát azonban csak kortársainak szűk köre ismerte, mivel első jelentős filozófiai írásának: a *Levél a vakokról* című művének megjelenésekor bebörtönözték (1749-ben), és ezt követően kevés alkotását jelentette meg úgy, hogy szerzősége nyilvánvaló legyen. Utolsó éveiben előkészítette ugyan művei kiadását, kéziratainak első kiadása azonban csak tizennégy évvel halálát követően jelent meg, Naigeon gondozásában.⁴

¹ Az eredeti tanulmány: Penke Olga, „Diderot műveinek magyar fordításai. Utószó”, In Denis Diderot, *Esztétika, filozófia, politika*, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza Budapest, 2013. 'Rezonőr' 237–249. o.

² Uo., 225–233. o.

³ *Traduire Diderot. Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung. II. köt.* szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza Szeged 2013.

⁴ Jacques-André Naigeon Diderot barátja és kiadója, már 1770-ben megjelentet filozófiai műveiből néhányat, de kiadói munkája a filozófus halála után igazán fontos, amikor – lánya, Mme de Vandeul szándékával szemben – 1798-ban kiadja 15 kötetben Dide-

Kéziratainak sorsa kalandos: nagy részük Szentpétervárra került, és a Franciaországban maradt kéziratok sem voltak hozzáférhetők a 20. század közepéig.⁵ 1975-ben kezdődött meg műveinek kritikai kiadása, és még nem fejeződött be teljesen. Ezek a körülmények meghatározzák műveinek utóéletét és részben azt is magyarázzák, hogy nevét elsősorban az *Enciklopédiában* kifejtett munkája alapján ismerik, de azt is, hogy minden korban munkásságának új és új területei kerültek az érdeklődés középpontjába. Goethe számára Diderot kiváló esztéta, Schiller és Lessing dramaturgiai újításait dicséri, a pozitivisták, de a marxizmus követői is elődjüket látják természetfilozófiájában és társadalmi-politikai gondolataiban, morálfilozófiai kételyei a 20. század hetvenes éveitől tűnnek igazán izgalmasnak, a strukturalista irodalomelmélet regénytechnikáját tartja újtónak, esztétikai és festészetelméleti írásai az utóbbi években kapnak igazi megbecsülést.

Diderot-t a magyar olvasók a 20. század hajnalától ismerik, ő a francia felvilágosodás egyetlen szerzője, akinek műveit két alkalommal is kiadták a filozófiatörténet klasszikusainak szentelt akadémiai sorozatban (amelyben csak Voltaire műveiből jelent meg egy hasonló fordításkötet, 1991-ben), először a századfordulón, majd a század közepén, és mindegyik fordításnak volt második kiadása is. Mégis filozófusként kevésbé ismert nálunk, mint Voltaire, Rousseau vagy Montesquieu. Művei megjelenésének és utóéletének sajátosságai a magyar fordításokban is tükröződnek.⁶

A fordítások forrásszövegei

Diderot-nak életében kevés műve jelent meg nyomtatásban, kéziratainak Szentpétervárra került része pedig csak az utóbbi időben kutatható könyvben. A Franciaországban maradt kéziratok megjelenését hagyatékának gondozója, lánya sem siettette, és nem ítélte fontosnak, hogy minden írása

rot műveit *Euvres publiées sur les manuscrits de l'auteur* címmel, de még a 19. század elején is jelentősen hozzájárul tevékenységével kiadásukhoz.

⁵ II. Katalin megvásárolta Diderot könyvtárát, amellyel együtt kéziratainak egy része is Szentpétervárra került. A Franciaországban lappangó Diderot-kéziratok szenzációs felfedezése 1949-ben történt (utódjainál találták meg a „Fonds Vandeul kéziratok” elnevezés alatt idézett dokumentumokat), bemutatása és a kéziratok ismertetése: Dieckmann, Herbert, *Inventaire du Fonds Vandeul et inédits de Diderot* Droz, 1951.

⁶ Diderot magyar fogadtatására csak utalásképpen térünk ki. Erre vonatkozóan lásd tanulmányunkat: „Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében”, *Magyar Könyvszemle*, 102. évf., 2–3, 1986, 173–191.

megjelenjen, sem azt, hogy a megjelent írások hűen kövessék az eredeti szövegeket. Jelenleg sem lehetünk teljesen biztosak afelől, milyen végleges formát adott volna Diderot egy-egy művének, sőt néha maga a szerzőség is kérdéses. Életében több írása részletekben jelent meg a *Correspondance Littéraire* [Irodalmi Levelezés] című periodikában. Egyes szövegei más szerzők művében találhatók, közülük a legfontosabb a Guillaume-Thomas Raynal abbé neve alatt kiadott *Histoire des deux Indes* [A két India története] című gyarmatosítás-történet, amelynek egyharmadát Diderot írta, de a tőle származó részeket csak a 20. században azonosították.⁷

Művei kiadásának sajátosságai, amelyek elsősorban a cenzúráviszonyokkal hozhatók kapcsolatba, meghatározó hatással voltak már 18. századi magyar fogadtatására. A magyar felvilágosodásnak azok a képviselői, akik Voltaire-t, Montesquieu-t és Rousseau-t fordították a 18. század utolsó évtizedeiben, feltehetően ismerték Diderot-t, noha fordítást nem készítettek műveiből. Közülük többen a bécsi testőrgárda tagjai, a császárvárosban találkozhattak írásaival, ahol a cenzúra a tiltott könyvek között Diderot filozófiai műveivel is foglalkozott.⁸ A *Correspondance Littéraire* is szerepet játszhatott bizonyos Diderot-művek 18. századi bécsi közvetítésében. A természetfilozófiai művek fordításának nehézségeit és hiányát már azok az íróink megfogalmazzák, akik Voltaire és Montesquieu fordításában jeleskednek, így Bessenyei György, aki a magyar nyelvet nem tartja elég gazdagnak az ilyen témájú művek fordításához, ugyanakkor a magyar felvilágosodás céljainak elérésében nagy jelentőséget tulajdonít a fordításoknak, amelyek a nyelv fejlesztését és a kulturális felzárkózást biztosíthatnák. Bessenyei *A Holmijának* több része Diderot *Filozófiai gondolatok* című művére emlékeztet, ahol a természetről és az emberről úgy értekezik, hogy lapalji „szótárt” készít bizonyos fogalmak magyarázatára, amilyen például a „nagy természet”, a „nagy minden”, a „nagy lét” vagy a „kis természet.” Diderot filozófiájára emlékeztetnek *A természet világa* című epikai

⁷ Diderot hozzájárulásai az 1770-ben, majd 1774-ben és 1780-ban kiadott, egyre jobban bővülő *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* című mű harmadik kiadásában a legjelentősebbek, szövegeit csak a kiadások alapján tudták rekonstruálni. Vö. Goggi, Gianluigi, „La collaboration de Diderot à l’*Histoire des deux Indes*: l’édition de ses contributions”, *Diderot Studies* 33. (Droz, 2013), 165–212.

⁸ Van Swieten, Mária Terézia orvosa, felvilágosult cenzor ezt írja a *Pensées sur l’interprétation de la nature* [Gondolatok a természet értelmezéséről] című műről: „kicsit homályos, de ártatlan mű” (az 1754-es kiadást említi). Ld. Kapronczay Katalin, „Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében” *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–1998, 233–247.

költeményének bizonyos gondolatai is, ahol a természet és az ember bonyolult kapcsolatrendszerét próbálja megvilágítani.⁹

Diderot két drámáját 1768 és 1789 között többször bemutatják Bécsben németül és franciául, azonban nem fordítják ezeket magyarra, ezekben az években a magyar színház közönsége számára Voltaire történeti tragédiáit aktuálisabbnak ítélik a fordítók.¹⁰ A 18. században Diderot politikai gondolatai találnak magyar fordítókra, amelyeket az *Histoire des deux Indes* című műből fordítanak magyarra. A mű írójának azonban Raynal abbét tartják, noha leg-többször Diderot a szerzője a magyar fordítók által választott szövegrészeknek. Kármán József és Batsányi János fordítása korabeli magyar folyóiratokban jelenik meg, a fordítások nagy része azonban máig kéziratban maradt, és főleg másolás útján terjedt, közülük Őz Pál munkáját ismerjük.¹¹

Az első önállóan megjelent fordítás 1869-ben készül. A magyar fordító jelentősen megrövidíti *Az apáca* című regényt. Eljárásában, miszerint a kihagyott részek (a regény mintegy egyharmada) az erkölcsöt sértenék, a Nai-geon-féle kiadásra hivatkozik.

A legtöbb magyar fordítás alapja az 1875–79-ben megjelent Assézat-Tourneux-féle kiadás, egészen a 20. század végéig.¹² Említést érdemel egy érdekes kivétel: Gyertyán Ervin Diderot *Mystification* című 1954-es első francia kiadását követően fordítja le a művet *Megtévesztés* címmel, és a szép kivitelű könyv a forrásul szolgáló francia kiadás Picasso-illusztrációit is átveszi.¹³ Néhány

⁹ Lásd tanulmányainkat: „L'ordre de la nature dans les œuvres philosophiques de György Bessenyei”, In *Etre matérialiste à l'âge des Lumières* Paris, 1999, 251–264.; „La réception polémique hongroise des *Pensées philosophiques* au XVIIIe siècle en Hongrie”, *Les Ennemis de Diderot*, réd. par Chouillet, Anne-Marie, Paris, 1993, 127–137.

¹⁰ Lásd a témáról: Anne Saada, *Inventer Diderot. Les construction d'un auteur dans l'Allemagne des Lumières* Paris, 2003, 275–282.; Penke Olga, „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században”, *Filológiai Közlöny* 1985, n. 1–4, 107–132.

¹¹ Lásd tanulmányainkat: „Diderot és a magyar felvilágosodás”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985, 4–5. sz. 507–513. o.; „L'Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières”, *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, éd. par H.-J. Lüsebrink, M. Tietz, *Studies on Voltaire* (286) Oxford, 1991, 265–279.

¹² Ez az első fontos referencia-kiadás az összes művek vonatkozásában, amelyet azonban a kritikai kiadás számos Diderot-szöveg esetében jelentősen korrigált, ma már csak rendkívül nagy körültekintéssel használható: Diderot, *Œuvres complètes*, éd par J. Assézat és M. Tourneux, Paris, 20 kötet.

¹³ Diderot, *Mystification ou histoire des portraits*, introd. par Pierre Daix, éd. et notes par Yves Benot, Paris, 1954. A magyar fordítás 1958-ban jelent meg.

fordítás az 1946-tól több alkalommal megjelent Pléiade sorozat kiadását jelöli meg forrásszöveggént.¹⁴ A legutolsó, 2005-ben megjelent magyar fordítás Diderot esztétikai írásainak 1959-es kiadását választja forrásként a *Beszélgések A törvénytelen fiúról* című drámaelméleti mű lefordításához.¹⁵ A *Rameau unokaöccse* 1997-es magyar fordítása támaszkodik első esetben az 1975-ben megindult francia kritikai kiadás szövegére.¹⁶ Az *Enciklopédia*-cikkek fordítása során a magyar fordítók a töredékesen lefordított írások forráshelyét nem jelölik pontosan, és még a szócikkek eredeti címét sem adják meg mindig, több esetben az említett Assézat-Tourneux-féle kiadásból kiindulva olyan írásokat is tulajdonítanak Diderot-nak, amelyekről azóta bebizonyosodott, hogy nem ő a szerzőjük.

Diderot-fordítások gyűjteményes kötetekben

Diderot filozófiai műveinek magyar fordítása nagyrészt olyan antológiákban jelent meg, amelyek kiadása évfordulókhoz kapcsolódott. A filozófus születésének kétszázadik évfordulójára készültek az első jelentős magyar fordítások, amelyeket Diderot *Válogatott filozófiai művei* címmel adtak ki, szinte minden magyar előzmény nélkül, az Akadémia által támogatott sorozatban, mely a filozófiatörténet klasszikusait mutatta be. 1895-ben és 1900-ban jelent meg a két kötet, a második kiadás előszava az évforduló évében, 1913-ban íródott. Diderot filozófiai műveinek első magyar fordítása kivételes helyzetben készült: a fordítók a nem sokkal korábban kiadott, Diderot „összes műveit” közlő Assézat-Tourneux-féle szövegre és a szövegek bemutatása során a filozófus „rehabilitására” vállalkozó nemzetközi értékelésekre támaszkodhattak, amelyekről a korabeli magyar folyóiratok is beszámoltak a kiadást megelőző évtizedekben.¹⁷ Az első kötetben természetfilozófiai műveket találunk, fordítójuk: Kun Samu bevallottan Auguste Comte „pozitivistá könyvtárát” követi

¹⁴ Diderot, *Œuvres*, éd. par André Billy, Paris, 1946. 'La Pléiade'

¹⁵ Diderot, *Œuvres esthétiques*, éd. par Paul Vernière, Paris, 1959.

¹⁶ Diderot, *Œuvres complètes*, éd. par Herbert Dieckmann, Jacques Proust és Jean Varloot, Paris. A 33 kötetre tervezett kiadásból eddig 25 készült el. A *Rameau unokaöccse* az 1989-ben megjelent XII. kötetben található.

¹⁷ Karl Rosenkranz, Joseph Reinach, Louis Ducros, Albert Collington műveit ismertetik. Vö. Raymond Trousson, *Images de Diderot en France (1784–1914)*, Paris, 1997.; Penke Olga „La réception des oeuvres et des idées de Diderot en Hongrie”, *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, n. 4 (1988), 81–110.

a szövegek kiválasztásakor. A második kötet Alexander Bernát fordításában a *Rameau unokaöccse* mellett Diderot több esztétikai írását tartalmazza. A német filozófiában kivételesen jártas magyar filozófusra Diderot német fogadtatása nagy hatással volt, Goethére, Lessingre és Kantra többször hivatkozik a bőséges és gondosan elkészített jegyzetekben, amelyeket a kötet végén helyez el. A fordítás során végrehajtott kevés változtatást Alexander így indokolja: „ahol az eredeti nagyon sérti érzésünket, maradt ki néhány szava és mondata a fordításból”, konkrétan a „szabad szájú” előadásmódot bírálja.¹⁸ Alexander fordítása főleg a zenei kérdésekre érzékeny, amelyeket jegyzeteiben is kivételes részletességgel mutat be, kortárs francia zenetudósokkal is konzultálva. Ugyanakkor több Diderot-kiadást is figyelembe vesz, sőt bevallja, hogy egyes esetekben Goethe fordításában keresett ihletet a magyar fordításhoz (akinek művét a jegyzetekben is sokat idézi). A Goethe-fordítás (*Rameaus Neffe*, 1805), mint tudjuk, megelőzte a Diderot-mű francia nyelvű kiadását, sőt az első francia nyelvű kiadás a német szöveg „vissza fordítása” volt.¹⁹ A fordításkötet fogadtatása vegyes: sikerét mutatja, hogy a második kiadás az elsőt alig tíz évvel követi, ugyanakkor a magyar sajtó fanyalogva fogadja Diderot magyar tolmácsolását a nagy filozófusokat bemutató sorozatban.

A második fordítás az *Enciklopédia* „Prospektusa” megjelenésének (1751) kétszázadik évfordulóját köszönti. Az előző kiadással megegyező címmel kiadott válogatás szintén két fordító: Győry János és Csatlós János kiváló munkája. Abban is megegyezik a fél évszázaddal korábban megjelent első fordítással, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának a filozófiai „nagyjait” bemutató sorozatában kap helyet, valamint hogy a fordításokat alapos jegyzetapparátus és elemző tanulmány kíséri. Ezek a korokban nagy jelentőségű fordítások is csak fenntartásokkal használhatók napjainkban, részben az önkényes szövegkihagyások és értelmezések miatt (amelyeket nem is mindig jeleznek a kiadásban), részben az időközben megváltozott nyelv és terminusok következtében. Az 1951-ben és 1983-ban kiadott kötet válogatásában a „harcos materialista” koncepció érvényesült, ahogyan már a kiadások élén megjelent tanulmányban Szigeti József ezt egyértelművé teszi. A fordítások jegyzeteinél így fogalmaz: „A válogatást a marxizmus klasszikusai által meg-

¹⁸ Diderot, *Válogatott filozófiai művei*, fordítás, bevezető és magyarázatok: Alexander Bernát, Budapest, 1915, II. köt., VII. (A továbbiakban: VFM 1915)

¹⁹ A mű kiadástörténete: Magnan, André, „Le Neveu de Rameau”, *Dictionnaire de Diderot*, réd. par Mortier, R. és Trousson, R., Paris, 1999. 345–352.

adott szempontokat érvényesítő Diderot-kép határozza meg.”²⁰ Mit jelenthet ez? Diderot természetfilozófiájában a materializmust hangsúlyozzák, politikai jellegű írásait úgy rövidítik meg, hogy a babonák, a papok szerepének bírálata, a hatalmi zsarnokság, a haladás kérdése kerüljön előtérbe. Az osztályharc témakörét felidéző *Enciklopédia*-cikkeket (illetve azok részleteit) tartják lefordításra érdemesnek: „Napszámos”, „Társadalmi ember”, „Elnyomó”, „Elnyomás”, „Üldözni”, „Zsarnok”. A terminusok lefordításában is felfedezhető némi tendenciózusság, bár a két kiváló fordító láthatóan önálló munkát végez. Ez a válogatás máig a legtöbb Diderot-írást közlő, leggyakrabban használt magyar nyelvű antológia, amely minden könyvtárunkban fellelhető.

A Diderot műveit magyar nyelven tolmácsoló gyűjteményes kötetek sorában Csehi Gyula 1943-as fordításkötetének az a jelentősége, hogy a korszakot jól ismerő szakember egyaránt válogat természet- és társadalomfilozófiai, etikai és esztétikai írásokból. Általában új szövegek magyar fordítását adja, de korábban magyarul megjelent művet is újrafordít (*Gondolatok a természet értelmezéséről*).

Diderot-írások fordítása olyan antológiákban is szerepel, amelyeket a 18. századi francia irodalomnak és művelődéstörténetnek szenteltek. Ezek az 1954 és 1975 között megjelent válogatások mutatják, hogy Diderot fontos szerzőnek látszik ekkor a kiadók számára, akik elsősorban a korábban magyarul még nem tolmácsolt művek (gyakran részletek) lefordítását ösztönzik. A francia felvilágosodás, az *Enciklopédia*, a természettudományok, a 18. századi színház és a szalonok vagy az esztétikai írások bemutatása céljából készült kötetekben a válogatott szemelvények között kapnak helyet Diderot írásai ezekben a sorozatokban. Rövid „aforizmákat” vagy kisebb részleteket közreadó gyűjteményes kötetekben is találunk Diderot-fordításokat az ötvenes évektől kezdve, amelyek nem feltétlenül az eddig említett válogatásokból származnak. Ezek a gyűjtemények azonban pusztán a szerző nevét említik, konkrét művekre való hivatkozás nélkül. A válogatás készítőinek nyilvánvaló szándéka, hogy nagyobb közönséghez juttassák el a kiválasztott „gondolatokat”.²¹

²⁰ Diderot, *Válogatott filozófiai művei*, ford. Csatlós János és Györy János, bevezető Szigeti József, második, bővített kiadás, Budapest, 1983. (A továbbiakban: VFM 1983) Az első kiadáshoz képest két új szöveggel bővült: *Uralkodók politikai elvei*, *Egy filozófus beszélgetése *** Marsallnéval*. Az idézet: 415.

²¹ Két válogatás, amely szélesebb olvasói körnek szól: *Gondolatok könyve. Az aforizma francia mesterei*, ford. Gábor György, Budapest, 1958, Magvető (ötvenhat „gondolatot” közöl Diderot-tól); *Diderot, Voltaire, Rousseau: a felvilágosodás általános és középiskolások számára*, szerk. Hamar Péter, Debrecen, 1998. 'A világirodalom nagyjai' (kisebb szövegrészek közlése)

Filozófiai és esztétikai írások

Diderot filozófiájának legalapvetőbb sajátossága, hogy hálószerűen összefüggenek benne természetfilozófiai, morálfilozófiai és politikai gondolatok, nem is szerencsés a három terület merev szétválasztása. Ugyanakkor a fordítók számára különös nehézséget jelent az a sajátos képes nyelv, amelyet eredeti gondolatainak megfogalmazása során alkalmaz Diderot: az analógiák és a metaforák sorának, vagyis a filozófus „költői” stílusának tolmácsolása.²²

Diderot természetfilozófiáját a 20. századi magyar fordítók nagy érdeklődéssel kísérik. Kun Samu 1895-ös fordításait követően Csehi Gyula 1943-as kötete, majd az 1951-es válogatás és az 1965-ben megjelent *Természettudomány a felvilágosodásban* címmel kiadott antológia ad ezeknek a fordításoknak helyet. A válogatások általában nem törekszenek a teljes mű magyar tolmácsolására olyankor, amikor Diderot eredeti írása önállóan is olvasható egységekre tagolódik, márpedig ez igen gyakori, mert a filozófus a párbeszédes formát kedveli: több személy, de akár a mű egyes gondolatai vagy fejezetei is dialógusban állhatnak egymással. Így a *Filozófiai gondolatok* című írás valamennyi „gondolata” nem jelent még meg magyar fordításban, pedig több fordító tolmácsolta, *A fiziológia elemeiből* című alakotás jelentős részei kimaradnak a fordításokból, anélkül, hogy jeleznék a kihagyásokat. Sajátos a *D'Alembert álma* magyar fordítása is. A mű *Beszélgetés Diderot és D'Alembert között* című első részét Csehi Gyula fordítja le először 1943-ban, az első és a második rész az 1951-es válogatásba kerül Csatlós János fordításában, míg *A párbeszéd folytatása* című harmadik rész még később jelenik meg Zsámboki Mária fordításában, 1975-ben *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben.²³

Diderot etikai gondolatainak magyar tolmácsolása szempontjából hoz újat az utolsóként említett antológia, amely Ludassy Mária válogatását és szöveggondozását dicséri. Ezzel együtt morálfilozófiai és politikai írásaiból

²² A témának szentelt gazdag szakirodalomból lásd: Chouillet, Jacques, *Diderot, poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984; Fontenay, Elisabeth de, *Diderot ou le matérialisme enchanté*, Paris, 1981; Stenger, Gerhardt, *Nature et liberté chez Diderot après l'Encyclopédie*, Paris, 1994; Seguin, Jean-Pierre, *Diderot, le discours et les choses*, Paris, 1978; Daniel, Georges, *Le style de Diderot. Légende et structure*, Genève, 1986; A kérdés magyar nyelvű bemutatása: Székesi Dóra, *Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. PhD-értekezés, Szeged, 2012. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1618/5/Szekesi_Dora_-_Ertekezés.pdf

²³ A *D'Alembert álma* három részének párbeszédeiben a szereplők sem azonosak: az első rész Diderot és D'Alembert, a második D'Alembert, Lespinasse kisasszony és Bordeu doktor, a harmadik az utóbbi két szereplő beszélgetése.

maig kevés magyar fordítás készült, ráadásul valamennyi töredékes. Ebben bizonyára szerepet játszanak a forrásszövegek kapcsán említett okok. Az is előfordul, hogy olyan írás került a Diderot-művek közé, amelyről a magyar fordítás megjelenése óta bebizonyosodott, hogy más szerzőtől származik, ilyen az *Esszé a tanulmányokról* című írás [*Essai sur les études en Russie*]. II. Katalin Friedrich Melchior Grimmtől és Diderot-tól egyszerre rendelt tervezetet az orosz oktatási rendszer megreformálására. Mindkét szerző elkészítette művét. A magyarra fordított – és a francia szakirodalomban is hosszú ideig tévesen Diderot-nak tulajdonított – írás szerzője Grimm.²⁴ Diderot a megrendelést követően *Plan d'une université ou d'une éducation publique dans toutes les sciences* [Egyetemi vagy közoktatási tervezet valamennyi tudományban] címmel 1774–75-ben készítette el munkáját, amely nagyrészt a francia viszonyokra vonatkozik és sok gyakorlati javaslatot tartalmaz, magyar fordítása nincs.²⁵ A francia forrásszövegek legtöbbje Diderot írásaként tartja számon a *Bevezetés az alapelvekbe* [*Introduction aux grands principes ou réception d'un philosophe*], az *Apám és én* [*Mon père et moi, dialogue*], valamint a *Rameau unokaöccse* egyik társszövegének tekintett *Ő és Én* [*Lui et moi*] című műveket, amelyek magyarul is megjelentek, és ahol Diderot szerzősége vonatkozásában szintén van némi bizonytalanság.²⁶ A 2013-ban megjelent fordításkötet a francia szerző magyarul megismerhető képét Diderot utolsó alkotói korszakának politikai filozófiája vonatkozásában kivételes mértékben gazdagítja, követve a nemzetközi kutatásokat.

Diderot esztétikai írásait szoros szálak fűzik az előző művekhez. Drámaelméletének magyar fordítása sok olvasójához eljuthatott, ezeknek a műveknek ugyanis a teljes szövegre kiterjedő fordítása, Görög Livia értő tolmácsolásában, különálló kötetekben is megjelent (*Színészparadoxon, A drámaköltészetről*), ezen kívül több részletüket külön is publikáltak. Ezekhez az írásokhoz kapcsolhatjuk a *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* című 2005-ös önálló kötetet, Lőrinszky Ildikó fordítását. Diderot esztétikai írásaival a magyar olvasó már 1900-ban, megismerkedhetett (Alexander fordításai alapján), festészetelméletéből és regényelméletéből ezt követően azonban csak rövid töredékeket olvashatott új fordításban, a 2013-ban megjelent fordításkötet Diderot

²⁴ VFM 1983, 404–414.

²⁵ A témáról lásd: Mortier, Roland, „Plan d'une université ou d'une éducation publique dans toutes les sciences”, *Dictionnaire de Diderot*, 403–405.

²⁶ VFM 1983, ford. Csatlós János, 198–206, 304–310. o.; *Ő meg én*, ford. Gyergyai Albert, *A francia felvilágosodás*, Budapest, 1954; *Ő és Én*, ford. Szívós Mihály, *Rameau unokaöccse. Első szatíra. Ő és Én*, Budapest, 1997.

Szalon-kritikái újabb részleteinek és regényelméleti gondolatainak (*Richardson dicsérete*) magyar fordításával járul hozzá megismerésükhöz.

Regények, elbeszélések és egyéb szépprózai művek

Egyetlen 18. századi író esetében sem figyelhetünk meg olyan versengést a magyar fordítók között, amelyet Diderot regényeinek lefordítása esetében tapasztalunk a 20. században. Az előző század fordítói még nagyjából hasonló érdeklődést tulajdonítanak Diderot, Montesquieu és Rousseau regényei iránt: *Az apáca* 1869-ben, a *Perzsa levelek* 1874-ben, a *Júlia, a Második Heloise* 1882-ben jelenik meg magyarul, egyik sem különösebben ismert fordítótól. Ezzel szemben a századfordulótól kezdve Diderot regényeinek tolmácsolására jeles magyar fordítók vállalkoznak. Ugyanakkor nálunk is érvényesül az a Diderot és Rousseau fogadtatásában megfigyelhető nemzetközi tendencia, hogy Rousseau-t elsősorban filozófusként ismerik el, elsősorban *Társadalmi szerződés* című művét értékelve, míg Diderot-t regényíróként (és az *Enciklopédia* vezéralakjaként).²⁷ Már a magyarul megjelent szépprózai művek változatossága és száma is feltűnő: tíz hosszabb-rövidebb mű. *Az apácából* és a *Rameau unokaöccséből* öt különböző fordítás készült (ha a művekből vett részletek fordításától eltekintünk). Több mint száz éven át foglalkoztatja a fordítókat az a kihívás, hogy Diderot regényeit a magyar közönséghez eljuttassák. *Az apáca* első fordítása 1869-ben, az utolsó 1961-ben készül, a *Rameau unokaöccse* című dialógust 1900-ban fordítják le először, utoljára 1997-ben.

Az apáca első magyar fordításait a kihagyások jellemzik, fordítói erkölcs-filozófiáját tartják túl merésznek. Az ötvenes években – főleg a regényből választott részletek fordítása során – a mű antiklerikalizmusát hangsúlyozzák. Az utolsó fordítást, Máthé Klára 1961-ben készült munkáját reprodukálja valamennyi későbbi kiadás. Említésre méltó, hogy ennek a fordításnak az első kiadását Kass János illusztrálta, grafikái még az olcsó könyvtárban megjelent köteteket is díszítik. Egyetlen magyar fordításban sem szerepel az *Előszó*, amelyet Diderot a regénnyel együtt közöl, és amely érdekes vallomás a mű születéséről és az író elképzeléseiről a valóság és a képzelet viszonyáról, ezt az írást a 2013-as fordításkötetben olvashatja először a magyar olvasó.

Diderot regényei között a *Fecsegő csecsebecsék* fordítása követi időrendben *Az apácáét*, amelynek szép kivitelű, számozott példányszámú kiadása is volt

²⁷ Vö. Marian Hobson, „Diderot et Rousseau, par Rameau interposé”, *Revue sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, 39 (2005), 7–18.

(1923, 1924). Rexa Dezsőnek ezt a fordítását 1966-tól váltja fel Katona Tamás munkája. A magyar olvasó legkésőbb a *Jacques le Fataliste*-ot olvashatja, *Mindenmindegy Jakab* címmel 1960-tól.

A *Rameau unokaöccse* a legkiválóbb fordítókat inspirálta arra, hogy megbirkózzanak a kivételesen nehéz, sokoldalú tehetséget és tudást igénylő mű fordításával.²⁸ Diderot filozófiai dialógusa sokféleképpen értelmezhető. A dialógus két szereplőjét – Ő és *En* – fel lehet fogni a Diderot gondolkodásában jelen levő ellentmondások megszemélyesítéseként, de azonosíthatók valóságos alakokkal is. A műben váltakozó szövegtípusok lefordítása sem egyszerű: a narráció és a dialógus mellett anekdoták, történetek, filozófiai eszmefuttatások, hosszan leírt pantomimok teszik egyedivé és eredetivé. Dialógusában Diderot felidézi a korabeli filozófiai, zenei és művészeti vitákat, és utal irodalmi harcaira, miközben a társadalmi élet és a művészi világ kivételesen gazdag szövedékébe ágyazza a beszélgetést. A felvetett morális gondolatok is rendkívül szerteágazók: az önazonosság fontossága, az öröklés és a nevelés szerepe az egyéniség kialakításában, a társadalmi és az egyéni boldogság ellentmondásai. Különböző magyar fordításai jól mutatják, milyen fontos a fordítók számára, hogy munkájuk közben kiválasztott olvasóközönségükre is gondoljanak. A dialógus-regény vagy filozófiai dialógus műfaji heterogenitása többféle fordítói egyéniséget vonzott. Kiváló fordítást készít belőle Bartóc Ilona, aki két másik Diderot-regényt is tolmácsol magyarul,²⁹ különösen a dialógus szövegritmusát és a heves vitákat tolmácsolja élvezetesen. A mű első és utolsó fordítója filozófus, a jegyzeteket mindketten maguk készítik, míg a többi fordítás esetében a jegyzetek készítője más. Érdekes összehasonlítani munkájuk eredményét. Alexander Bernát kiváló filozófus, Diderot esztétikai-filozófiai műveinek fordítója, úttörő munkát végez, és a dialógus lefordításakor felhasználja a rendelkezésére álló valamennyi szövegkiadást, köztük Goethe említett német fordítását és a Georges Monval által megtalált, és először 1891-ben kiadott eredeti kéziratot. Szoros fordítás, a hűség elvét követi,

²⁸ A fordítók: Alexander Bernát (1900), Kemény Gábor (1921), Gyergyai Albert (1954 – részletek), Győry János (1958), Bartóc Ilona (1960), Szívós Mihály (1997). A fordításokon kívül meg kell említeni Hajnóczy Péternek a dialógusból kiinduló adaptációját, amely *Az unokaöccs* címmel 1972-ben készült (megjelent: 1992). A témáról részletesebben lásd tanulmányunkat: „Un défi aux traducteurs : Le Neveu de Rameau hongrois” (elhangzott 2013. szeptember 10-én Kolozsváron az „Ars, cognitio” címmel megrendezett konferencián – megjelenés alatt).

²⁹ *Mindenmindegy Jakab* [Jacques le Fataliste], *Házasság és hűség* [Madame de la Carlière] címmel. Emellett francia regényírók, így Flaubert, Balzac, Zola, Jules Verne, Théophile Gautier műveinek fordítója.

a szűkebb, művelt olvasóközönségre számít. A korabeli nemzetközi szakirodalomra támaszkodik, a kiadást történeti-kultúrtörténeti vonatkozásban gazdag, ábécé-rendbe rakott jegyzetekkel látja el, a mű szerkezetére, gondolatmenetére, értékelésére vonatkozó gondolatait azonban nem a fordítás-kötetben, hanem különálló kismonográfiájában adja ki, amelyet a fordításokkal párhuzamosan jelentet meg.³⁰ A *Rameau unokaöccsének* utolsó fordítása szintén kivételes. Szívós Mihály is filozófus, a kritikai kiadást használja, sőt abban a műhelyben dolgozhat, ahol a kiadás készült, így kivételesen gazdag és értékes ismeretanyagot ad közre. A *Rameau* mellett, amely a „második szatíra” alcímet viseli, az *Első szatíra* és az *Ő és én* című töredék fordítását is közli. Könyve tartalmazza ezen kívül Diderot lánya, Mme Vandeul *Visszaemlékezéseinek* fordítását, valamint a dialógus műfajáról írt értékes tanulmányát. A fordítói és kiadói megjegyzéseket a középiskolás-egyetemista olvasó a szöveg mellett, lapszéli jegyzetek formájában találja, amelyekben érdeklődését a filozófiai dialógusra és az előadásmódra vonatkozó megjegyzésekkel és kérdésekkel is felkelti és irányítja a fordító. A fordítás gondos és élvezetes, készítője felhasználta a harmadik és a negyedik fordítást is.³¹

Diderot elbeszéléseinek nagy része megjelent magyarul. A forrásszövegekről írva említettük már Gyertyán Ervin fordítását, amely *Megtévesztés* címmel 1958-ban jelent meg. A Diderot magyarországi megismertetésében jeleskedő Dániel Anna és Bartócz Ilona *Három elbeszélés* alcímmel kapcsolja egybe 1963-ban az *Igaz mese* [Ceci n'est pas un conte], a *Házasság és hűség* [Madame de la Carlière] és az *Egy este otthon* [Entretien d'un père avec ses enfants] című szövegeket. A kötetet neves illusztrátor, Kondor Béla képei teszik vonzóvá. A három elbeszélés együttes közlése a Diderot által választott megoldásra látszik utalni. A francia író elgondolásában azonban a harmadik szöveg a *Pótlék Bougainville utazásához* [Supplément au voyage de Bougainville], amelynek végén a két elsőként említett „mese” hőseit idézi fel, Diderot erre az össze-

³⁰ Alexander Bernát, *Diderot-tanulmányok*, Budapest, 1900; A szöveg: VFM 1915, 55–133., a jegyzetek: 283–367.

³¹ Győry János és Bartócz Ilona fordítása; eljárása azért is említésre méltó, mert a magyar fordítók általában a korábban készült fordításokat figyelmen kívül hagyják. Diderot, Denis, *Rameau unokaöccse. Első szatíra. Ő és Én*, ford., jegyzetek, kiegészítő fejezetek Szívós Mihály, Budapest, 1997. 'Matúra bölcselet' (A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányában a hallgatók bejegyzései tanúsítják, hogy a mű eljut választott közönségéhez: olvassák, párbeszédet létesítenek a művel, sőt a szöveg lehetséges értelmezéséről is vitáznak.)

tartozásra egy 1772 októberében írt levelében is utal.³² A magyar kiadásban a harmadik szöveg eltér, ennek oka az lehet, hogy fordítása már 1951-ben megjelent, Győry János munkájaként. A 2013-as fordításkötetben jelent meg először *A két bourbonne-i jóbarát* [Les Deux Amis de Bourbonne].

Diderot szépprózai műveinek több fordításán és a fordítások nehezen számba vehető kiadásain kívül az is mutatja jelentős magyar sikerét, hogy a nemzeti könyvtárban készült, könnyen elérhető elektronikus változatban olvasható *Az apáca*, a *Fecsegő csecsebecsék* és a *Három elbeszélés*, *Az apáca* hangoskönyvként is. A kiadások között vannak szép kivitelűek, de a nagyobb közönségnek szánt olcsó könyvtárban és a diákkönyvtárban is megjelentek. *Az apáca*, a *Fecsegő csecsebecsék*, és a *Mindenmindegy Jakab* kivételes magyar sikerére utalnak a budapesti színházi előadások, amelyeket a regényekből készítettek.

Diderot levelei és írásai az Enciklopédiában

Diderot huszonöt levele jelent meg magyarul gyűjteményes kötetekben, azonban egyes levelek fordítása nem teljes. A szerkesztők vagy a fordítók láthatóan a levelek tartalma alapján válogattak. A legjelentősebb szövegegyüttes *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben található, ahol tizenkét levelet olvashatunk Ludassy Mária fordításában. A magyarra fordított levelek több mint felének címzettje Sophie Volland, Diderot lelki társa. Voltaire-nek írt levelei közül találunk még jelentősebb válogatást magyarul, bennük Diderot az *Enciklopédia* kiadásának nehézségeit, személyes gondjait osztja meg az általa nagyra becsült mesterrel, és kifejezi csodálatát a protestánsok védelmében kifejtett munkájáért.

Szinte minden 18. századi magyar könyvgyűjteményben megtalálható az *Enciklopédia* korabeli kiadása, és Diderot szerepét is ismerték a kortársak a kivételes vállalkozás megszületésében. Emiatt is elgondolkodtató, hogy a levelezés mellett Diderot munkásságának ez a területe elég későn talált magyar fordítóra, és mindmáig töredékes, hiányos az általa írt cikkek fordítása, noha Diderot intellektuális szerepe és sokoldalú munkája az *Enciklopédia*

³² Több francia kiadás követi a szerzői szándékot, arra hivatkozva, hogy Diderot a *Supplément*-t harmadik meseként említi. Vö. Diderot, *Contes*, éd., notes par Béatrice Didier, Paris, 1998, 171. Dániel Anna az egyetlen Diderot-ról készült magyar kismonográfia szerzője: Dániel Anna, *Diderot*, Budapest, 1971.; Uő., *Diderot világa*, Budapest, 1988. 'Írók világa'

kiadásában a francia kultúra magyar szakértői előtt jól ismert. 1943-ban jelenik meg az első fordítás Csehi Gyula Diderot-kötetében, majd 1951-ben Győry János és 1954-ben Gyergyai Albert fordításában jelennek meg részletek. Három különböző fordításban jelent meg az „Art” című szócikk („Művészet”, „Művészetek és mesterségek” címmel, 1943, 1951, 1962). A hatvanas években több próbálkozás történt az *Enciklopédia* magyar bemutatására fordítás formájában. A sok sikertelen vállalkozást követően végül az 1962-ben *A francia enciklopédia* címmel megjelent kötet mintegy húsz Diderot nevéhez köthető szócikket közölt Komoly Péter fordításában. Ezt követően Réz Pál 1992-es fordítását kell megemlítenünk, amely a „Beau” („A Szépről”) című írás fordítása, ez az egyetlen szócikk, amelynek fordítása folyóiratban jelent meg. Az *Enciklopédiában* eredetileg csillaggal jelölték a Diderot által írt cikkeket, de ez néha elmaradt. Magyar fordításban tizenöt Diderot-tól származó szócikk olvasható és ugyanennyi, amelynek szerzőségét tévesen tulajdonították neki. A fordítások esetében a kiadások általában nem pontosítják a francia címet, a szövegekből gyakran csak kis részleteket fordítanak.³³

Összegzés

A magyar közönség előtt a francia felvilágosodás irodalmából Diderot széprózai műveinek és drámaelméleti írásainak fordításai a legismertebbek. Kihívást jelent a fordítóknak regényeit újrafordítani. Széprózája tizenöt fordító munkájaként vált ismertté magyarul, köztük vannak a francia regények legkitűnőbb tolmácsolói, az utolsó fordítások a hatvanas évektől kezdve készültek. Filozófiai műveinek nagy részét is többször lefordították, a fordítók filozófusok, tudósok, a francia kultúra szakemberei. Fordításukhoz a rendelkezésükre álló legjobb francia forrást használják, és bár gyakori a szövegek megrövidítése, ugyanakkor kommentárokkal és jegyzetekkel igyekeznek megkönnyíteni a magyar olvasó számára Diderot gondolatainak megértését. Íróként és filozófusként egyaránt a huszadik század hajnalán kezdik el fordítani, és az első válogatásnak köszönhetően azonnal a sokarcú Diderot jelenik meg

³³ Gyakran a szerzők neve sem szerepel egyértelműen a magyar fordításokban. Az Assézat-Tourneux-féle kiadás meglehetősen sok szócikket tüntet fel Diderot írásaként, és máig viták folynak egyes írások szerzőségéről. Néhány magyarra is lefordított szócikk esetében a kutatások azóta bizonyították, hogy a korábban neki tulajdonított szövegeket más szerzők készítették. A magyarra fordított szócikkek közül például a „Luxe” címűt Saint-Lambert, a „Prêtres” címűt d’Holbach márki írta.

a magyar olvasók előtt. Filozófiai műveit húsz fordító ismerteti meg az olvasókkal, nagy részük válogatásban jelent meg, amelyek kiadása legtöbbször évfordulókhoz kötődik. Gyakori műveinek fordítása és kiadása az ötvenes évektől kezdve harminc éven át, amikor filozófiájának különböző területei kerülnek bemutatásra, legtöbbször az Akadémiai és a Gondolat Kiadó rangos sorozataiban. Tanulmányunk kiindulópontja: a 2013-ban megjelent gyűjteményes kötet bizonyos szempontból hagyományokat követ, hiszen Diderot születésének háromszázadik évfordulója alkalmából készült, a benne kiadott művek munkásságának és műveinek azokat a részeit mutatják meg, amelyek eddig ismeretlenek voltak magyarul, vagyis tovább árnyalják a korábban ismert Diderot-képet. A fordítást Diderot-kutatók kis csapata készítette, felhasználva a fordításokban az eredeti művek kritikai kiadását forrásszöveggként, valamint a legújabb kutatási eredményeket a jegyzetekben és a szövegek bemutatásában. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy szükséges lesz filozófiai művei közül lefordítani újabbakat és új fordításokat készíteni azoknak a szövegeknek egy részéből is, amelyek már korábban is olvashatók voltak magyarul. Diderot írásmódja, gondolatai a mai olvasó számára fontosak és érdekesek, filozófiája mindig aktuálisnak látszik. Írásainak többszöri újrafordítása mutatja, hogy minden kor mást vesz észre és mást hangsúlyoz műveiben. Az a gondolata, amely szerint alkotásaival nem tanítani akar, hanem gondolkodásra biztatni,³⁴ a magyar fordítókat is arra inspirálja, hogy ne fogadják el véglegesnek a korábbi megfogalmazásokat, közelítsék az olvasóhoz Diderot továbbgondolásra invitáló írásait.

³⁴ A *Gondolatok a természet értelmezéséről* című írás mottója (VFM 1983 71. o).